

TANULMÁNYOK

Dévényi Kinga

„Keressétek a tudást”, még ha Közép-Ázsiáig kell is mennetek: közép-ázsiai iszlám iskolák, tudósok, könyvek

1. Bevezetés

Mohamed prófétának híres-neves hagyományában (*ḥadīth*), amelyet a címben csak részlegesen idéztem, Kína szerepel, de az iszlám későbbi története szempontjából megfelelőbb ezt a mondást Közép-Ázsiára vonatkoztatni, amely valóban a civilizáció és a tudás egyik fellegvárává vált. A közép-ázsiai muszlim civilizáció egyik kiemelkedő központja volt Szamarkand, a mai Üzbegisztán jól ismert városa, több évszázadon át a selyemút egyik fő állomása és a késő középkori időszakban a központi iszlám térség egyik fontos települése, amely az iszlám számos jeles tudósának adott otthont. E helység kiemelkedő jelentőségét az iszlám tudományosság és kultúra szempontjából jól tükrözi, hogy készült egy olyan életrajzi szótár, amelyet Szamarkand tanult embereinek szenteltek.¹ Az ehhez a városhoz kötődő tudósok százai nagy hírnévre tettek szert az iszlám világ különböző, néha egymástól távoli részein, s tanításaik nagy visszhangra találtak a szándékaik tisztázására összeállított kommentárokbán.

Jelen cikk e gazdag örökség egy szeletével foglalkozik. Az önkényesnek tűnő válogatást az MTA Könyvtár Keleti Gyűjteményében található arab kézirat-együttes határozta meg. Érdeklődésünk középpontjában Szamarkand városa áll, amely összefogja e kéziratok szerzőit, akik vagy ott születtek, vagy ott éltek, vagy ott fejezték be életüket.

2. Közép-Ázsiával kapcsolatos arab kéziratok az MTA Könyvtár Keleti Gyűjteményében

A Keleti Gyűjtemény 306 arab mű kéziratát őrzi 179 kéziratban. Ezek adományozás, illetve vétel útján kerültek a könyvtár állományába. Jelentős részük

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2021.1.5>

¹ Abū Ḥafṣ ‘Umar ibn Muḥammad an-Nasafī, *Al-Qand fī dīkr ‘ulamā’ Samarqand*. Taḥqīq Naṣar Muḥammad al-Fāryābī. Al-Qāhira, 1412/1991; kiadta még Yūsuf al-Hādī, Tih-rān, 1378/1999. Sajnálatos módon az Isztambulban és Párizsban őrzött kéziratok, amelyek a kiadás alapjául szolgáltak, hiányosak, azaz számos betűvel nem kezdődnek bennük nevek. E hiányosságot, a kötet terjedelmét, illetve a szerző halálozási dátuma (537/1142) miatt korlátozott időtartamot figyelembe véve még inkább szembetűnő e kulturális központ kiemelkedő szerepe az iszlám világban.

egykor a 20. század elején Magyarországon élt török muszlim közösség tagja-
inak, illetve vezetőjüknek, Abdüllatíf² (megh. 1946) imámnak a tulajdonában
volt. Hasonlóan sok kézirat került a gyűjteménybe azok közül, amelyeket egy
magyar teológus, Mosony(i) (Dangelmayer) Lipót (1886–1940) vásárolt Isz-
tambulban, ahova a kormány megbízásából utazott 1914-ben a magyar történe-
lemmel kapcsolatos levéltári anyagok felkutatása céljából. Halála után, 1950-
ben testvére, Dangelmayer Rafaella adta el a kéziratokat az MTA Könyvtárának.
E két nagy állományrész mellett mások is jelentős ajándékokkal gazdagították
a gyűjteményt. A Közép-Ázsiával kapcsolatos kéziratok legfőbb adományozója
Vámbéry Ármin volt.³ Őt azonban nem különösebben érdekelték az arab szö-
vegek, ezért viszonylag kevés kéziratban találhatjuk meg tulajdonosi pecsétjét.
Meg kell még említeni Ónody Bertalan földbirtokost (megh. 1892), aki kora
ifjúságától kezdve szenvedélyes dinnyész volt, s aki 1875-ben utazott Közép-
Ázsiába, hogy ott a növény- s elsősorban a dinnyetermesztést tanulmányozza,
és onnan dinnyemagokat hozzon haza.⁴ Hazatértekor számos értékes közép-
ázsiai perzsa és török, valamint egy arab kéziratot adományozott az Akadémia
könyvtárának.⁵

3. Szamarkand, az iszlám civilizáció korai központja Közép-Ázsiában

A hódítások kora után, az 1/7. és a 2/8. század elején Közép-Ázsia iszlamizációja
a selyemút, Bukhara, Szamarkand és Kokand menti nagy oázisközpontok-
ban és környékükön kezdődött.⁶ E városok közül Szamarkand hosszú ideig a
legfontosabb volt mind kiterjedésében, mind népességében, még Bukharát,

² Kézírataiban a neve arab betűkkel szerepel, ‘Abd al-Latíf alakban. A cikk további részében
az arabul író török szerzők arab neve mellett zárójelben szerepel a török névalak.

³ Utazásait két kötetben foglalta össze: *Közép-ázsiai utazás*. Pest, 1865; *Vándorlásaim és
élményeim Persiában*. Pest, 1867.

⁴ Ld. pl. Ónody Bertalan, Vázlatok közép-ázsiai utamból. *Földrajzi Közlemények* 4 (1876)
121–139, 167–177.

⁵ Ez az Arab O. 8 jelzetű kézirat, amelyről a későbbiekben lesz szó. A gyűjtemény történeté-
ről ld. Dévényi Kinga et al., *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Library of the Hungarian
Academy of Sciences*. Leiden–Budapest, 2016, 3–11. Mosony(i) isztambuli küldetéséről ld. Csor-
ba György–Fodor Gábor, Mosony Lipót – történeti kutatás és magyar kultúrpolitika Konstanti-
nápolyban, 1914–1916. *Századok* 152 (2018) 317–350. Az Ónody család, illetve Ónody Bertalan
életéről ld. Kövér György, Az Ónody fivérek. In: *Memoria Rerum: Tanulmányok Bán Péter tiszte-
letére*. Szerk. Oborni Teréz–Á. Varga László. Eger, 2008, 289–314, főként 299–301.

⁶ Philip Khuri Hitti, *The History of the Arabs*. London, 1984¹⁰, 462; Clifford Edmund
Bosworth, The ‘Abbásid Caliphate and the Age of the Sultanates. In: *The Different Aspects of
Islamic Culture*. III. *The Spread of Islam Throughout the World*. Ed. by Idris El Hareir–El Hadji
Ravane M’Baye. Paris, 2011, 363.

a Számánidák fővárosát (874–999)⁷ is beárnyékolva. Számos tényező járult hozzá a város jelentőségéhez, kezdve a fő kereskedelmi utak találkozásánál elfoglalt földrajzi elhelyezkedésétől környékének termékenységén át egészen addig, hogy az ókortól kezdve lakott volt.⁸

Hamarosan különféle tanítási központok alakultak ki a régióban. Ezek közül az iszlám előtti oktatási központokból keletkezett úgynevezett *dabīristān*ok az uralkodók közvetlen szükségleteit szolgálták, biztosítva számukra a sokoldalúan képzett és nagy szakértelemmel rendelkező írnokokat (kezdetben *dabīr*; később *munši* vagy *kātib*) és adminisztrátorokat, akiket néha főminiszteri (*wazīr*) pozícióba emeltek, s akik jártasak voltak a világi tudományok széles körében.⁹

Az abbászida korszakkal Közép-Ázsiában megkezdődött a főiskolák (*madrasa*, többes számban *madāris*) alapítása, sőt Khoraszán és Transzoxánia régióit valójában az ilyen típusú oktatás szülőhelyének szokás tekinteni, ahol – a források szerint – már 33 *madrasa* létezett, amikor Bagdadban, az Abbászida Birodalom fővárosában az első ilyen intézmény megnyitotta kapuit.¹⁰ Kétségtelen, hogy Szamarkand az oktatás egyik fellegrája volt, még akkor is, ha a korai főiskolák csupán a nevükben maradtak fenn.¹¹

A mongol hódítás által okozott pusztítás csak ideiglenesen érintette a főiskolákat, amelyek nemcsak visszanyerhették pozíciójukat a tanítási hierarchiában, hanem soha nem látott fejlődésen mentek keresztül. Ez megerősítette a tudományos oktatás központjaiként elfoglalt helyüket amellelt, hogy egyben az iszlám jogot oktató főiskolák maradtak, ami ebben az időben a *madrasa* elsődleges funkciójává vált. Ez a fejlődés zavartalanul folytatódott egészen a 14–15. századig, amikor Szamarkand Timur (megh. 807/1405) és utódai alatt még az addiginál is nagyobb jelentőségre tett szert, és ismét az iszlám világ egyik legfontosabb kulturális központja lett.¹²

⁷ A Számánidák uralmáról ld. Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*. II. Chicago, 1974, 492–493.

⁸ A város történetének az arab történeti és földrajzi irodalom alapján történő részletes bemutatását ld. Wilhelm Barthold [Vasilii Vladimirovich Bartol'd], *Turkestan Down to the Mongol Invasion*. Transl. and rev. by Hamilton Alexander Rosskeen Gibb. Oxford, 1928, 81–83.

⁹ Abdullodzhon K. Mirbabaev–Peter Zieme–Wang Furen, *The Development of Education: Maktab, Madrasa, Science and Pedagogy*. In: *History of Civilizations of Central Asia*. IV. *The Age of Achievement: A. D. 750 to the End of the Fifteenth Century*. Pt. 2. *The Achievements*. Ed. by Clifford Edmund Bosworth–Muhammed Saifiddinovich Asimov. Paris, 2000, 31–32.

¹⁰ Mirbabaev–Zieme–Furen, *i. m.*, 37. A *madrasa* (medresze) oktatási rendszer történetéről ld. George Makdisi, *The Rise of Colleges. Institutions of Learning in Islam and the West*. Edinburgh, 1981.

¹¹ Ennek jó példája a Quṭāmiyya Madrasa; ld. Barthold, *i. m.*, 94.

¹² Mirbabaev–Zieme–Furen, *i. m.*, 40.

4. Szamarkandi szerzők és kéziratok műveik a MTA Könyvtár Keleti Gyűjteményében

Hét ilyen személyt tudunk bemutatni, az időrendet követve,¹³ közülük egy a 10., kettő – nagy ugrással – a 14., három a 15. és egy a 16. században élt. Mint látni fogjuk, egyszer sem az eredeti mű került hozzánk, hanem másolataik vagy lapszéli jegyzetekkel ellátott változataik. Ezek a művek a térség legjelentősebb szerzőitől származnak, amit jól mutat, hogy évszázadokkal később is másolták és használták őket.

4.1. *Nasr ibn Muḥammad Abū l-Layṭ as-Samarqandī* (megh. 373/983)

Az egyik korai, nagy hírnévre szert tett hanafita jogtudós és máturidita teológus,¹⁴ Abū l-Layṭ as-Samarqandī volt,¹⁵ akit gyakran Imām al-Hudānak („irányadó vallástudósna”) is hívtak. Nevében Szamarkand születési helyére utal. Hírneve és befolyásos művei ellenére nem sokat tudni az életéről. Miután apjánál tanulmányozta a próféta hagyományokat (*ḥadīṭ*), egy balkhi tudós, Abū Ġa‘far al-Hindawānī (megh. 362/973) hallgatója lett, akit gyakran „későbbi Abū Ḥanīfának” hívtak.¹⁶ Ez arra utalhat, hogy as-Samarqandī viszonylag korán elhagyta szülővárosát, hogy csatlakozzon e mester köréhez. Így tanulmányozhatta a hanafita jogtudományt (*fiqh*) a mesterek megszakítás nélküli láncolata alapján, amely Abū Yūsufig (megh. 182/798), Abū Ḥanīfa tanítványáig (megh. 150/767) ment vissza.¹⁷ Később kapcsolatba került a balkhi főiskolával, és számos fontos mű szerzője lett a Korán-exegézis, a teológia, a jogtudomány

¹³ Ettől abban az esetben tekintettünk el, ha az említett művek logikája ezt kívánta.

¹⁴ Szamarkand leghíresebb tudósa, Abū Manšūr al-Māturīdī életéről, tanításairól és hatásáról ld. Ulrich Rudolph, *Al-Māturīdī and the Development of Sunnī Theology in Samarqand*. Leiden, 2015, főleg 362–364.

¹⁵ Életének és munkásságának tömör bemutatásához ld. Josef van Ess, Abu'l-Layṭ Samarqandī. In: *Encyclopædia Iranica*. I. Ed. by Ehsan Yarshater. London, 1985, 332–333. E cikk 2011-ben frissített változata elérhető az alábbi oldalról: <http://www.iranicaonline.org/articles/abul-lay-nasr-b> (2021. január 21.).

¹⁶ Aḥmad ibn Muṣṭafā ibn Ḥalīl Ṭāškubrīzāda, *Ṭabaqāt al-fuqahā'*. Taḥqīq Aḥmad Nayla. Al-Mawṣil, 1961, 74. (A szerző neve törökül Tasköprüzāde (Tašköprüzade)..)

¹⁷ Abū l-Ḥasanāt Muḥammad ‘Abd al-Ḥayy al-Laknawī al-Hindī, *Al-Fawā'id al-bahiyya fī tarāğim al-ḥanafiyya*. Taḥqīq Muḥammad Badr ad-Dīn Abū Firās an-Na'sānī. Al-Qāhira, 1324 [1906], 220.

és a szúfizmus területén.¹⁸ Munkái közül csak kettő található meg a könyvtár gyűjteményének arab kéziratai között a Koránhoz fűzött kommentárjának rövid kivonatával együtt.

Masā'il Abī l-Layṭ fī l-īmān (*Abū l-Layṭ a hitről*) című rövid értekezése két példányban található meg (Arab Qu. 4/1 és Qu. 5/1) a gyűjteményben. Mindkettő az első részét alkotja egy négy elemből álló, elsősorban jogtudományi és teológiai témákkal foglalkozó teljesen azonos kolligátumnak. E munka mellett a kötetek két, ismeretlen szerzőtől származó művet is tartalmaznak: ezek az *al-Furūd al-wāğiba* (*A kötelező előírások*), a muszlimok vallási kötelességeiről szóló sáfíita jogi traktátus, valamint a *Risāla fī š-šahādatayn*, amely rövid értekezés a muszlim hitvallás (*šahāda*) két részéről. A köteteket a híres észak-afrikai tudós, teológus és szúfi, Muḥammad ibn Yūsuf as-Sanūsī (szül. 895/1490) népszerű teológiai összefoglalójának – *'Aqīdat ahl at-tawḥīd aš-šuğrā* (*Az igaz egyistenhívők tanának rövid ismertetése*), más néven *Umm al-barāhīn*¹⁹ (*Az alapvető bizonyíték*) – hiányos másolatai zárják.

Mindkét kötet tartalmaz maláj nyelven, jávai arab (*gāwī*) írással írt interlineáris glosszákat, amit az magyaráz, hogy ez a mű valaha annyira népszerű volt Indonéziában, hogy egyszerűen a szerző neve nyomán „Samarqandī” néven vált ismertté.²⁰ A kéziratokat az eperfából (*Broussonetia papyrifera*) készített hagyományos indonéz papírra (*daluang*) másolták.²¹

Abū l-Layṭ as-Samarqandī másik műve, amely a Keleti Gyűjtemény arab kéziratai között található, a *Muqaddima fī š-šalāt* című értekezése, amely a rituális ima előfeltételeiről szól. Ez egy gyűjteményes kötet (Arab O. 7) második

¹⁸ Életrajzához és műveivel ld. még Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*. I. Leipzig, 1901, 196 (a továbbiakban: *GAL*); Uó, *Geschichte der arabischen Litteratur. Supplementbänden*. I. Leiden, 1943, 347 (a továbbiakban: *GAL S*); Ḥayr ad-Dīn az-Ziriklī, *Al-A'lām: qāmūs tarāğim li-ašhar ar-rigāl wa-n-nisā' min al-'arab wa-l-musta'ribīn wa-l-mustašriqīn*. VIII. Bayrūt, 1980, 348; 'Umar Riḍā Kaḥḥāla, *Mu'ğam al-mu'allifīn: tarāğim mušannifī l-kutub al-'arabiyya*. IV. Bayrūt, 1993, 24. Ld. még Muhammad Haron, *Abū'l-Layth al-Samarqandī's Life and Works with Special Reference to His al-Muqaddimah*. *Islamic Studies* 33 (1994) 319–340.

¹⁹ E mű nagy hatást gyakorolt a délkelet-ázsiai iszlámra, malájra is lefordították, és számos maláj nyelvű kommentárja is ismert. Ld. Che' Razi bin Haji Jusoh, *The Malay Exposition of Al-Sanusi's Umm al-barahin*. Kuala Lumpur, 2017.

²⁰ Ld. Abraham Wilhelm Theodorus Juynboll, *Een moslimsche catechismus in het arabisch met eene javaansche interlineaire vertaling in pegonschrift uitgegeven en in het nederlandsch vertaald*. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 29, No. 2, [Ser. IV. Vol. 5] (1881) 215–227, 228–231; ld. még Abraham Wilhelm Theodorus Juynboll, *Samarkandi's Catechismus opnieuw besproken*. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 29, No. 33, [Ser. IV. Vol. 5] (1881) 267–284. Hosszú ideig tartó nagy népszerűsége miatt a műnek számos kézírata maradt fenn, ld. *GAL* I. 196 és *GAL* S I. 347.

²¹ Erről a papírról ld. Yeni Budi Rachman–Tamara Adriani Salim, *Daluang Manuscripts from Cirebon, Indonesia: History, Manufacture and Deterioration Phenomena*. *Restaurator. International Journal for the Preservation of Library and Archival Material* 39 (2018) 71–84.

részét képezi, amely három értekezést tartalmaz az ima körülményeiről. Az első traktátus Sadīd ad-Dīn al-Kāšgarī (megh. 705/1305)²² *Munyat al-mušallī wa-ḡunyat al-mubtadī* (*Az imádkozó vágya és amire az imát kezdőnek szüksége van*) (fol. 1v–63v) című művének 1033. raḡab hónapban (1624. április/május) készített másolata és egy névtelen szerző írása az ima feltételeiről (*Kitāb šurūṭ aṣ-ṣalāt*, fol. 89v–94r).

Abū l-Layṭ értekezésének másolata szintén 1033/1624-ben készült, s úgy tűnik, hogy az egész kötetet abban az évben másolták valahol az Oszmán Birodalomban. A fol. 64r tartalmaz egy rövid oszmán-török imádságot is. Azt, hogy milyen nagy igény volt Abū l-Layṭnak e művére a törökök körében, jól mutatja, hogy többször lefordították törökre.²³

A fenti két alkotás mellett megtalálható még a gyűjteményben e szerző *Baḥr al-‘ulūm*²⁴ (*A tudás tengere*) című Korán-kommentárjának rövid részlete az Arab O. 51-es jelzetű kéziratban, amely egy misztikus célú rituális szertartás-könyv dátum nélküli töredéke. A kötet különféle, gyakran névtelen szövegeket tartalmaz, főleg arabul és egyes esetekben oszmán-török nyelven. A fennmaradt részek tartalma alapján úgy tűnik, hogy a kötetet a 18. század végén másolták, és a mīrḡaniyya szúfi rend használta. Abū l-Layṭ as-Samarqandī Korán-kommentárjából csak a 93. fejezethez (*Sūrat aḍ-Ḍuḡā*) fűzött magyarázatokat tartalmazza.²⁵

4.2. Šams ad-Dīn Muḥammad ibn Ašraf al-Ḥusaynī as-Samarqandī (megh. 722/1322 k.)

Egy másik befolyásos szerző, aki Szamarkandban született, és művei megtalálhatók a Keleti Gyűjteményben, Šams ad-Dīn al-Ḥusaynī as-Samarqandī. Életéről keveset tudunk, kivéve azt, hogy sokoldalú tudós volt, aki több olyan nagy hatású könyvet is írt a teológia, a logika, a matematika és a csillagászat területén, amelyeket évszázadon keresztül használtak a főiskolákon az egész iszlám világban.²⁶

Legfőbb munkája a disputáció művészetéről szóló *Risāla fī ādāb al-baḥṭ*, amely e műfaj egyik alapvető írása. A szerző nevének különböző elemei

²² Ld. *GAL* I. 383; *GAL* SI. 659; az-Ziriklī, *i. m.* VII. 261; Kaḥḥāla, *i. m.* III. 643.

²³ Van Ess, *i. m.*, 333.

²⁴ Az egész mű kiadását tartalmazza: *Tafṣīr as-Samarqandī al-musammā Baḥr al-‘ulūm*. Ed. by ‘Alī Muḥammad Mu‘awwad-‘Ādil Aḥmad ‘Abd al-Mawḡūd-Zakariyyā ‘Abd al-Maḡīd an-Nawtī. Bayrūt, 1413/1993.

²⁵ A mű tartalmának részletes leírását ld. Dévényi et al., *i. m.*, 223–226.

²⁶ Életéről és munkásságáról ld. İhsan Fazlıoḡlu, Samarqandī, Shams al-Dīn Muḥammad ibn Ašraf al-Ḥusaynī al-Samarqandī. In: *Biographical Encyclopedia of Astronomers*. Ed. by Thomas Hockey et al. New York, 2014, 1911–1912, továbbá az ott említett hivatkozásokat.

alapján további címeken is ismert, mint *ar-Risāla aš-šamsiyya*, *ar-Risāla as-samarqandiyya* és *ar-Risāla al-ḥusayniyya*. E mű, valamint kommentárjai és szuperkommentárjai a Keleti Gyűjtemény két kéziratába (Arab O. 91 és Arab O. 73) is bekerültek. Az előbbi az alapszöveg datálatlan másolatát is tartalmazza. Mivel a szerző halálának dátumát szintén széles körben vitatják, érdemes megjegyezni, hogy a kézirat egyik tulajdonosa jóval későbbi időpontot gondolt helyesnek (fol. 40r), kijelentve, hogy as-Samarqandī ezt az értekezést ‘Abd ar-Raḥmān al-Ġāmī (megh. 998/1492) kérésére írta. Utóbbi életrajza alapján ez téves információnak tűnik, mivel al-Ġāmī nem Šams ad-Dīn Muḥammad, hanem ‘Alī as-Samarqandī tanítványa volt, akinek a mestereként aš-Šarīf al-Ġurgānī (megh. 816/1413) ismert, s aki kora egyik legnevesebb tanárának számított a herāti Nizāmiyya Madrasában.²⁷

Ez a gyűjteményes kötet as-Samarqandī értekezésén kívül, amely az Arab O. 91 kézirat második tétele (fol. 40r–50v), egy ismeretlen szerző szuperkommentárját tartalmazza (fol. 1r–39v) egy olyan kommentárhoz, amelyet feltételezhetően Sa‘d ad-Dīn at-Taftāzānī (megh. 793/1390)²⁸ írt al-Qazwīnī al-Kātībī (megh. 675/1286) *ar-Risāla aš-šamsiyya* című logikai értekezésének az elejéhez. E kézirat másolását Walī Salmān rabī‘ al-aḥar hónap 861. napján (1457. március 17.) fejezte be Tebrízben. A gyűjteményes kötet utolsó kézírata Ḥusām ad-Dīn al-Kātī (megh. 760/1359) kommentárja (fol. 51r–80v) egy másik logikai alapműhöz, Aṭīr ad-Dīn al-Abharī (megh. 663/1265) *Īsāgūgī* című értekezéséhez. Utóbbi visszanyúl a 3. században élt görög szerző, Porphüriosz *Eiszagógé* című művéhez, amely viszont Arisztotelész *Organonjának* egyik fejezetéhez írt bevezető.

Ezzel az értekezéssel kapcsolatban meg kell említeni az Arab O. 73-as kéziratot, amely as-Samarqandī *Risāla fī ādāb al-baḥt* című írásához tartalmaz kommentárt és két glosszát, jól igazolva ezzel e mű jelentős hatását Transzoxánia határain túl és a későbbi évszázadokban is. Ezt a példányt ugyanis egy bizonyos Aḥmad ibn Mīrzā al-‘Ayntābī másolta az 1042-es rabī‘ al-awwal hónapban (1632. szeptember/október) az ‘Ayntāb településen (mai Gaziantep, Törökországban) lévő Sanqūriyya Madrasában. A kézirat tele van sorok közti és margóra írt jegyzetekkel, amelyek igazolják annak használatát a *madrasa*-tananyagban, valószínűleg még jóval a másolás dátuma után is.²⁹

Šams ad-Dīn as-Samarqandī más területeken is igen aktív volt. Nagy hatású tankönyveiben a csillagásztól a geometriáig sokféle témával foglalkozott. Ebben az összefüggésben meg kell említeni az *Aškāl at-ta‘šīs fī l-handasa* (*Alapvető geometriai formák*) című értekezését, amely 35 tételt tartalmaz Eukleidész

²⁷ Al-Wā‘iz al-Kāšifī–‘Alī ibn Ḥusayn, *Tarġamat Rašāḥāt ‘ayn al-ḥayāt*. Tarġamat Muḥammad Murād ibn ‘Abdallāh al-Qazzānī. Makka, 1300 [1883], 107.

²⁸ Erről a szerzőről ld. 4.3.

²⁹ Ld. Dévényi et al., *i. m.*, figure 79.

Elemek című művéből (Kr. e. 300). Ezt az értekezést az Arab O. 70 tartalmazza, a kiváló matematikus és csillagász, Mūsā ibn Muḥammad al-Qāḏīzāda (Burszali Kādizāde Rūmi/Bursali Kadizade Rumi) (megh. 840/1436) leginkább elterjedt kommentárjával együtt.³⁰

Ez utóbbi tudós Bursza városában született, de Khoraszán és Transzoxánia több nagy tudású mesterénél tanult, míg végül Timur szamarkandi udvarában kötött ki. A fejedelem halála után Ulug bég személyében (megh. 853/1449) talált pártfogóra, aki maga is kivételes csillagász volt. Az imént említett kéziratot Muṣṭafā ibn al-Ḥāġġī Amīn ibn al-Ḥāġġī Aḥmad másolta le 1157. rabī‘ al-awwal 5-én (1744. április 17.), és 1194/1780-ban 110 paráért vásárolta meg az oszmán alattvaló, Ibrāhīm Edirnevī (fol. 2r). Az első két lapon (fol. 1r és 2r) különféle rövid feliratokat és párverseket tartalmaz arab, oszmán-török és perzsa nyelven, amelyek igazolják a többnyelvű környezetet, amelyben ezt a kéziratot használták.

4.3. *Sa‘d ad-Dīn Mas‘ūd ibn ‘Umar at-Taftāzānī* (megh. 792/1390)

Timur uralma alatt példátlan fejlődés ment végbe Szamarkandban és az attól mintegy 80 km-re délre fekvő Kešben (ma Sahrizabz, Üzbegisztánban), amelynek környékén Timur született. A nagyszabású építési projektek biztosították az újjáalakult városok felvirágzását a 13. századi mongol hódítás okozta pusztítás után. Ekkortájt Szamarkand jelentős anyagi forrásokra támaszkodhatott, így ezt a korszakot gyakran „timurida reneszánsznak” nevezik.³¹ Ilyen körülmények között Szamarkand hamarosan a művészet és az oktatás központjává vált, s a virágzó város, az uralkodó udvara és az épülő főiskolák számos tudóst vonzottak az iszlám világ különböző tájairól. Ennek a timurida udvarban tevékenkedő tudós közösségnek a kiemelkedő tagja volt Sa‘d ad-Dīn at-Taftāzānī, a kor ismereteinek valamennyi területét felölelő, a logikától a retorikáig, a teológiától a morfológiáig terjedő témákkal kapcsolatos értékes kommentárok készítője. Olyan általánosan elismert szerző volt, akit Ibn Ḥaġar al-‘Asqalāni (megh.

³⁰ Életéről és munkásságáról ld. F. Jamil Ragep, Qāḏīzāde al-Rūmī: Ṣalāh al-Dīn Mūsā ibn Muḥammad ibn Maḥmūd al-Rūmī. In: *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, 1780–1781 és az ott említett források. Ld. még *GAL* II. 212; *GAL* S I. 840; az-Ziriklī, *i. m.* VIII. 282; Kaḥḥāla, *i. m.* III. 937.

³¹ Galina Anatolevna Pugachenkova, Urban Development and Architecture. Part One: Transoxania and Khurasan. In: *History of Civilizations of Central Asia*. IV. 531–536. Ld. még Roya Marefat, The Heavenly City of Samarkand. *The Wilson Quarterly* 16 (1992) 33–38; Maria Eva Subtelny, Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids. *International Journal of Middle East Studies* 20 (1988) 479–505.

852/1449) a kortárs tudomány csúcsának tartott nemcsak a keleti iszlámban, hanem az egész iszlám világban.³²

Timur udvara gyakran volt tanúja a tudósok vitáinak (*munāzara*), különösen at-Taftāzānī és aš-Šarīf al-Ġurġānī között. Ezen alkalmak egyikén az uralkodó a fiatalabb és éles eszű aš-Šarīf al-Ġurġānīt támogatta, aki maga is tanítási célokat szolgáló művek figyelemre méltó szerzője volt, és őt nyilvánította győztesnek at-Taftāzānī ellenében a Korán 2. fejezete 2–5. verseinek értelmezését illetően.³³

Ez a presztízvesztésé annyira elszomorította at-Taftāzānīt, hogy – amint azt életrajzírói megjegyzik – nem sokkal később belehalt bánatába.³⁴ Azonban mindkét tudós munkássága túlélte vitáik időszakát, s jelentős forrásokká váltak, amelyeket továbbra is tanulmányoztak, és a következő évszázadok során az egész iszlám világban további kommentárok és glosszák kiindulópontjaként szolgáltak a távoli *madrasák* tantervében.³⁵

At-Taftāzānī jelentős és szerteágazó életművét a Keleti Gyűjtemény kéziratok között a középkori muszlim tudomány különféle ágainak kommentárjai képviselik. A teológia területén külön figyelmet érdemel az Arab O. 44 jelzetű kézirat, amely at-Taftāzānī kommentárja ‘Umar ibn Muḥammad an-Nasafī (megh. 537/1142) *al-‘Aqā’id (A hittan)* című teológiai művéhez. A kéziratot a 16. század végén másolták,³⁶ és az 1r lapon Vámbéry Ármin tulajdonosi bélyegzője látható. Maga a másolat azonban feltételezhetően nem Közép-Ázsiában készült, hanem oszmán területen, amint azt a nem sokkal a kézirat befejezése után, 996. dū 1-qa‘da 13-án (1588. október 4.) kelt oszmán-török bejegyzések, valamint egy török kéz által Revan (ma Riva Kalesi, Çayağzı, Isztambul körzetében) erődjében írt perzsa párversek mutatják az első lapon (fol. 1r).

³² Ibn Haġar al-‘Asqalāni, *Ad-Durar al-kāmina fī a’yān al-mi‘a at-tāmina*. IV. Taḥqīq Fritz Krenkow. Haydarābād, 1348–1350/1929–1931, 350, No. 953. Ld. még Khwandamir, *Habibu’s-siyar*. III. *The reign of the Mongol and the Turk*. Transl., ed. by Wheeler McIntosh Thackston. Cambridge (MA), 1994, 109–110.

³³ A két tudós közötti vitát, annak körülményeit, illetve a vitázók érvelésének fennmaradt változatait részletesen elemzi Muḥammad Sa‘dī Aḥmad Ḥassānāy, *Al-Munāzara bayna Sa‘d ad-Dīn at-Taftāzānī wa-s-Sayyid aš-Šarīf al-Ġurġānī fī ġtimā’ al-isti‘aratayn: at-tab‘iyya wa-t-tamfīliyya: ‘arḍ wa-naqd. Maġallat Kulliyat al-Luġa al-‘Arabiyya bi-l-Qāhira* 36 (1439/2018) 1475–1600. Ld. még William Smyth, *Controversy in a Tradition of Commentary: The Academic Legacy of Al-Sakkākī’s Miftāḥ al-‘Ulūm*. *Journal of the American Oriental Society* 112 (1992) 589–597, főként 594.

³⁴ Al-Mīrzā Muḥammad Bāqir al-Mūsawī al-Ḥwānsārī al-Išbahānī, *Rawḍāt al-ġannāt fī aḥwāl al-‘ulamā’ wa-s-sādāt*. Taḥqīq Asad Allāh Ismā‘īliyyān. IV. Tihrān, 1391 [2012], 34–38, No. 327.

³⁵ E két tudós munkáinak a *madrasa*-tananyagra tett hatásáról ld. Francis Robinson, *Ottomans–Safavids–Mughals. Shared Knowledge and Connective Systems*. *Journal of Islamic Studies* 8 (1997) 151–184, főként 155.

³⁶ Több kéztől származó másolat, amelyet 989. ša‘bān (1581. szeptember) hónap végén fejeztek be (fol. 109v).

Az iszlám jog területén az Arab O. 39 című gyűjteményes kötet első műve Ibn al-Hāǧibnak (megh. 646/1249) az iszlám jog alapelveiről (*uṣūl al-fiqh*) szóló befolyásos értekezésének at-Taftāzānī által készített rövidített változatát tartalmazza, amelynek címe *Muḥtaṣar Muntahā s-su' l wa-l-amal fī 'ilmay al-uṣūl wa-l-ǧadal* (*A szélsőséges vágy és remény: a jogtudomány alapjai és a vitatkozás tudománya című mű kivonata*). A kötet második értekezése, amelyet 1189/1775-ben másoltak, Síráz egyik fontos sáfita szaktekintélye, 'Aḍud ad-Dīn 'Abd ar-Raḥmān ibn Aḥmad al-Īǧī (megh. 756/1355) által írt kommentár, a margóján két tanítványa, at-Taftāzānī és Sayf ad-Dīn Aḥmad al-Abharī (megh. 800/1398) kommentárjaival.³⁷

At-Taftāzānī a nyelvtudomány különböző ágaiban is nagyon aktív szerző volt. Egyik rövid nyelvtani művének címe *at-Tarkīb al-ǧalīl fī 'ilm an-naḥw* (*Az arab nyelvtanról szóló pompás összeállítás*). Ebben az értekezésben at-Taftāzānī kevesebb mint száz szóban foglalta össze az arab nyelvtan lényegét. Az Arab O. 122 jelzetű gyűjteményes kötet harmadik traktátusa Muḥammad ibn Maḥmūd ibn Aḥmad Dabbāǧzāda (Debbāǧzāde Mehmed efendi) (megh. 1114/1702) kommentárjával együtt tartalmazza ezt a művet. A kézirat egy autográf másolat tisztázata, amelyet a szerző 1095. šawwāl 19-én (1684. szeptember 29.) kezdett el, és 1095. dū l-qa' da 8-án (1684. október 17.) fejezett be. A margó egy későbbi, névtelen kommentárt is tartalmaz.

At-Taftāzānī több művet szentelt a retorika témakörének is. E műfajon belül hosszú időn keresztül a legnagyobb érdeklődést kiváltó mű Ḡalāl ad-Dīn Muḥammad ibn 'Abd ar-Raḥmān al-Qazwīnī (megh. 739/1338) munkájának kivonata volt, amelyet Yūsuf ibn Abī Bakr as-Sakkākī (megh. 626/1229) *Miftāḥ al-'ulūm* (*A tudományok kulcsa*) című értekezésének harmadik részéből készítette. Az alapmű morfológiával, mondattannal és retorikával foglalkozott, a harmadik részben, amelynek címe *'Ilm al-ma'ānī wa-l-bayān* (*A mondattani és a költői képek retorikája*), as-Sakkākī nagy híró elődje, 'Abd al-Qāhir al-Ġurǧānī rendszere alapján tárgyalta a retorikát.

A Keleti Gyűjtemény több példánnyal rendelkezik al-Qazwīnī *Talḥīs* című művéből, valamint ennek kommentárjaiból, szuperkommentárjaiból és gloszszáiból. Megjegyzendő, hogy a kommentárok nagyban különböznek egymástól, mivel szerzőik igyekeztek bennük saját véleményüknek hangot adni, sőt azt is megfogalmazni, hogy miben különbözik álláspontjuk a szerző, illetve a korábbi kommentátorok véleményétől. Az Arab O. 100 at-Taftāzānī művének rövidebb változatát tartalmazza (*aš-Šarḥ al-muḥtaṣar*) (*A rövid kommentár*), amelyet különböző kezek másoltak, s amelyet Zīlī városában (*baldat az-Zīlī*)³⁸ fejezték be 1065/1655-ben. E rövidített változat kivonatát tartalmazza az Arab O. 127, amelyet Nūr ad-Dīn Ḥamza ibn Durgūd (törökösen Hamza b. Turgud el-Aydīnī

³⁷ A kötet harmadik részével kapcsolatban ld. 4.4.

³⁸ E név értelmezése bizonytalan.

er-Rûmî) (aktív 962/1555 körül), egy kevésbé ismert ajdini (ma Aydın, Törökország) szerző és tanár írt.³⁹

4.4. *‘Alī ibn Muḥammad as-Sayyid aš-Šarīf al-Ġurġānī (megh. 816/1413)*

Aš-Šarīf al-Ġurġānī, a tudós, aki kihívta at-Taftāzānī, már tíz éve tanított Sírāzban, amikor Timur 789/1387-ben megostromolta a várost. Hírneve miatt védelmet kapott Timur egyik miniszterének (*wazīr*) a kérésére. Házát Timur nyilával jelölték meg, ami állítólag arra is lehetőséget biztosított számára, hogy több nő életét is megmentse, akik a házánál kerestek menedéket. Az ostrom után a megvédésében döntő szerepet játszó miniszter kérésére csatlakozott Timur szamarkandi udvartartásához, ahol az uralkodó haláláig maradt.⁴⁰ Főbb műveinek többsége minden valószínűség szerint ott nyert végső formát.⁴¹

Az Arab O. 39 jelzetű gyűjteményes kötet at-Taftāzānī fentebb említett, margóra írt jegyzetein kívül a gyűjtemény harmadik értekezéseként tartalmazza aš-Šarīf al-Ġurġānī szuperkommentárját ugyanarra a műre, azaz ‘Aḍud ad-Dīn ‘Abd ar-Raḥmān ibn Aḥmad al-Īġī kommentárjára, amelyet Ibn al-Ḥāġib *Muḥtaṣar Muntahā s-su’l wa-l-amal* című művéhez írt. A szerző nevére utalva ez az értekezés *aš-Šarīfiyya* néven is ismert. Al-Ġurġānī központi szövegén a margót rengeteg különleges, díszes elrendezésben írt glossza foglalja el.⁴²

A logika szintén azok közé a tudományok közé tartozott, amelyekben al-Ġurġānī kiváló kommentárokat készített. Idetartozó művei közül meg kell említeni az *al-Ḥāšiya aš-šaġīra (A rövid szuperkommentár)* című művet, amely *al-Kūčak* (tkp. a török *küçük* ’kicsi’) néven is ismert. Ez nem más, mint glosszák Quṭb ad-Dīn at-Taḥṭānī (megh. 766/1365) kommentárjához, amelyet al-Qazwīnī al-Kātib⁴³ (megh. 1276) *ar-Risāla aš-šamsiyya fī l-qawā’id al-mantiqiyya* című logikai értekezésének *at-Tašawwurāt (Fogalmak)* című első részéhez készített. A kommentárok, szuperkommentárok és glosszák kiindulópontjaként szolgáló s az arisztotelészi logika szabályait tárgyaló eredeti mű szerzője

³⁹ GAL I. 296; GAL SI. 519; az-Ziriklī, *i. m.* II. 277; Kaḥḥāla, *i. m.* I. 655.

⁴⁰ Aḥmad ibn Muṣṭafā Tāškubrīzāda, *Aš-Šaqā’iq an-nu’māniyya fī ‘ulamā’ ad-dawla al-‘uṣmāniyya*. Bayrūt, 1395/1975, 29–30. Ld. még Khwandamir, *i. m.*, 111.

⁴¹ Aš-Šarīf al-Ġurġānī életét és munkásságát történeti források alapján feldolgozó, alapos tanulmány: Josef van Ess, Jorjānī, Zayn-al-din Abu’l-Ḥasan ‘Ali. *Encyclopædia Iranica*. XV. Edited by Ehsan Yarshater. New York, 2009, 21–29 és új kiadása: <https://iranicaonline.org/articles/jorjani-zayn-al-din-abul-hasan-ali> (utolsó frissítés: 2012) (2021. január 12.).

⁴² A margókra írt kommentárok gyakran látványos és időnként rendkívül különös alakzatokba történő rendezéséről ld. Annie Vernay-Nouri, Marges, gloses et décor dans une série de manuscrits arabo-islamiques. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 99–100 (2002) 117–131.

⁴³ GAL I. 466; GAL SI. 845; az-Ziriklī, *i. m.* IV. 315; Kaḥḥāla, *i. m.* IV. 13.

Našir ad-Dīn aṭ-Ṭūsī (megh. 672/1274)⁴⁴ tanítványa volt. Al-Qazwīnī al-Kātibī az ilhánida vezír, pénzügyminiszter (*ṣāhib dīwān*) Šams ad-Dīn al-Ġuwaynī (megh. 683/1284) támogatását élvezte, aki a nagy tudós, Imām al-Ḥaramayn al-Ġuwaynī (megh. 478/1085)⁴⁵ leszármazottja volt.

Al-Ġurġānī ezen rövid széljegyzete és a hozzá írt további glosszák széles körben elterjedtek voltak az oszmán oktatási rendszerben, amit jól mutat az a tény is, hogy több példányban megtalálhatók a gyűjteményben. Közülük a legkorábbi másolat az Arab O. 129, amelyet Maḥmūd ibn Isfandiyār (Mahmud bin Iszfendijár) fejezett be Tokatban, 870. rabī‘ al-awwal hónap (1465. október) egy szombati napján, II. Mehmed (1451–1481) uralkodása idején. Egy 1238/1823-ban másolt példánya a gyűjtemény Arab O. 131 számú kódexe, míg egy további, hiányos példány az Arab O. 128 második traktátusa. Ezeken kívül meg kell említeni az Arab O. 131⁴⁶ és az Arab O. 71 két szuperglosszáját. Utóbbi szerzője a nagy hatású logikatanár, Qara Dāwud ibn Kamāl al-Qūġawī (Kara Davud Izmití/Īzmití) (megh. 948/1541), aki egy jelentős tudósdinasztia alapítója volt a 10/16. század első felében.⁴⁷

4.5. *Abū l-Qāsim ibn Abī Bakr al-Layṭī as-Samarqandī (megh. 888/1483 után)*

A késői timurida korban al-Layṭī as-Samarqandī írt egy szuperglosszát (*hāšiya ‘alā hāšiya*) aš-Šarīf al-Ġurġānī széljegyzetére Maḥmūd ibn ‘Abd ar-Raḥmān al-Išfahānī (megh. 749/1348) *Maṭālī‘ al-anzār (A pillantások felemelkedései)* című művéhez.⁴⁸ Maga az alpmű is kommentár, amelyet a szerző al-Bayḏāwī (megh. 685/1286) *Ṭawālī‘ al-anwār min maṭālī‘ al-anzār (A fények hajnalcsillagai a pillantások felemelkedéseiből)* című teológiai összefoglalójához írt.⁴⁹ Az elején hiányos kéziratot (Arab O. 151), amely al-Layṭī as-Samarqandī szuperglosszáját tartalmazza, egy bizonyos Aḥmad ibn Muḥammad as-Samarqandī másolta 845/1441-ben. Különlegessége, hogy a 167v fölión Rukn ad-Dīn Awhādī (megh. 738/1338) egy *ġazal*jának a parafrázisa olvasható.

⁴⁴ Našir ad-Dīn Ṭūsīnak az ilhánida kulturális életben betöltött szerepét vizsgálja Peter Jackson, *The Mongols and the Islamic World. From Conquest to Conversion*. New Haven–London, 2017, 228.

⁴⁵ Šams ad-Dīn al-Ġuwaynīról, illetve az ilhánida udvari mecénatúráról ld. Jackson, *i. m.*, 274–275, 282–284, 289–291, 309–310 és passim.

⁴⁶ Ld. 4.7.

⁴⁷ Életéről és munkásságáról ld. Hatice Kelpetin Arpağuş, Kara Dâvud İzmitî. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXIV. İstanbul, 2001, 359–360.

⁴⁸ *GAL* I. 418; *GAL* II. 194; *GAL* S I. 742; *GAL* S II. 259; az-Zirikî, *i. m.* V. 173; Kaḥḥāla, *i. m.* II. 643.

⁴⁹ Al-Bayḏāwī szövegét al-Išfahānī kommentárjával és angol fordítással együtt kiadta Edwin E. Calverley–James W. Pollock, *Nature, Man and God in Medieval Islam*. Leiden–Boston, 2002.

A kommentáriróladalom kivirágzása összefonódott a tanítással, így nem csoda, hogy al-Laytī as-Samarqandī néhány műve maga is kommentárok tárgya lett. Ide tartozik *Bayān al-usūl*⁵⁰ (*A jogtudomány alapjainak világos megfogalmazása*) című munkája, amelynek ismeretlen szerzőtől származó kommentárja alkotja egy gyűjteményes kötet (Arab Qu. 6) első darabját, amely kötet hat értekezést tartalmaz a jogtudomány és a teológia köréből. Ez a kézirat Indonéziából származik, ami ismét alátámasztja a szamarkandi tudósok hatását abban a térségben. A korábban említett indonéz kéziratokhoz hasonlóan ez a hagyományos *daluang* papírra másolt kézirat is tartalmaz maláj nyelven, jávai arab (*ġāwī*) írással írt, sorok közti és lapszéli glosszákat.

Al-Laytī as-Samarqandī egy másik népszerű munkája retorikával foglalkozik, s a címe *Farā'id al-'awā'id li-tahqīq ma'ānī l-isti'ārāt*.⁵¹ (*A metaforák jelentései realizálásának különleges hasznai*). Az Arab O. 153 jelzetű kézirat két példányban is tartalmazza ezt a művet, amely számos kommentár kiindulópontja lett. Az értekezés többek között az alábbi címeken is ismert: *Farā'id al-fawā'id li-tahqīq ma'ānī l-isti'āra*, *Risālat al-isti'āra* (*Értekezés a metaforáról*), *ar-Risāla as-samarqandiyya* (*As-Samarqandī értekezése*). A kéziratban azonban egy későbbi kéz piros tintával a *Kitāb al-Farīda* (*A gyöngyszem könyve*) címet adta meg (fol. 1r, 11r). A kommentálásra szánt muszlim kéziratok jellegzetes vonásaként mindkét részben rendkívül szélesek a margók, hogy bőséges hely álljon rendelkezésre a különböző típusú kommentárok és széljegyzetek számára. Ezek azonban egyik részben sem készültek el.

Abū l-Qāsim ibn Abī Bakr al-Laytī as-Samarqandī egyik kommentárjának tárgya 'Aḍud ad-Dīn al-Īgī korszakalkotó értekezése az *'ilm al-waḍ'*-nak nevezett nyelvfilozófiai irányzatról, amely a nyelv természetével foglalkozott, és viszonylag későn jött létre az arab nyelvtudományon belül.⁵²

A *Šarḥ ar-Risāla al-waḍ'iyya al-'aḍudiyya* egy datálatlan példányban található meg a gyűjteményben, egy kolligátum (Arab O. 109) harmadik értekezéseként. Ezt a kötetet a 18. században állították össze, és hét, elsősorban a nyelvtudomány különböző aspektusaival foglalkozó művet tartalmaz. A kötet második értekezése egy „széljegyzet” (*hāšiya*) al-Laytī as-Samarqandī kommentárjához, amelyet egy Abū l-Baqā' ibn 'Abd al-Bāqī al-Ḥusaynī al-Ḥanaḥfi (megh. 1050/1640 k.) nevű szerző írt.⁵³

⁵⁰ GAL I. 196.

⁵¹ GAL II. 194; GAL S II. 259; Kaḥḥāla, i. m. II. 643.

⁵² A késői arab nyelvtudomány ezen ágának kialakulásáról és főbb jellegzetességeiről ld. Bernard G. Weiss, 'Ilm al-waḍ'. An Introductory Account of a Later Muslim Philological Science. *Arabica* 34 (1987) 339–356. Ld. még GAL II. 194; GAL S II. 259; Kaḥḥāla, i. m. II. 643.

⁵³ GAL II. 208; GAL S II. 288.

4.6. *Abū l-Qāsim ‘Alā’ ad-Dīn ‘Alī ibn Muḥammad al-Qūšǧī* (török neve *Ali Kuscsu/Kuşçu*) (megh. 879/1474)

Egy másik jelentős szerző, aki nagy hírnévre tett szert, s aki több forrás szerint a timurida Szamarkandban született, a sokoldalú ‘Alī al-Qūšǧī volt.⁵⁴ Egymástól távol álló tudományterületeken egyaránt termékeny szerzőként ismert. Sok művét tarják számon a dialektikus teológia (*kalām*) és a jogtudomány (*fiqh*) területétől kezdve egészen az asztronómiáig, aritmetikáig, mechanikáig vagy éppen a nyelvészetig. Patrónusa, Ulug bég segítségével Kádizádéhoz hasonlóan a 9/15. század egyik legjelesebb csillagásza vált belőle.

Az Arab O. 19 jelzetű gyűjteményes kötet második kézirata al-Qūšǧī egyetlen perzsául írt matematikai írását tartalmazza. Al-Qūšǧī számos művét tanították az oszmán főiskolákon, beleértve ezen írását is, amelyet a szerző II. Mehmed szultán megbízásából törökre is lefordított.⁵⁵ Az értekezés bevett címe *Risāla-yi dar ‘ilm-i ḥisāb* (*Aritmetikai értekezés*), míg e kéziratban a *Perzsa nyelvű aritmetikai értekezés* (*Risāla-yi fārsī-yi ḥisāb*) címet adta neki a másoló. Egy olyan gyűjteményes kötet második darabjáról van szó, amelyet valószínűleg a 11/17. század végén Iszfahánban állítottak össze, s amely három matematikai értekezésen kívül az *Uṭūlūǧiyā* című művet is tartalmazza, amely egy pszeudo-arisztotelianus filozófiai-teológiai munka, s tulajdonképpen nem más, mint Plótinosz (204–269) *Enneaszok* című műve IV. részének fordítása és átdolgozása ‘Abd al-Masīḥ ibn ‘Abd Allāh Ibn Nā‘ima al-Ḥimṣī (3/9. század) által.⁵⁶

4.7. *‘Iṣām ad-Dīn Ibrāhīm ibn Muḥammad ibn ‘Arabšāh al-Isfarāyīnī* (megh. 944/1537)

A Keleti Gyűjtemény Szamarkandhoz köthető kéziratain belül meg kell említeni egy kiemelkedő tudós, jelentős nyelvész és retorikus, ‘Iṣām ad-Dīn Ibrāhīm al-Isfarāyīnī (megh. 943/1536–1537) értekezését, aki Szamarkand városában tett látogatásakor halt meg. A városba Bukharából érkezett, ahol ‘Ubaydallāh

⁵⁴ Ḥāǧǧī Ḥalīfa, *Kaṣf al-zunūn ‘an asāmī l-kutub wa-l-funūn*. I. İstanbul, 1941, 348–351, 367–368; II. İstanbul, 1955, 966, 1021, 1173–1174; *Hadiyyat al-‘arīfīn*. I. 736; *GAL* II. 305; *GAL S* II. 329–330; A. Süheyl Ünver, *Ali Kuşçu. Hayatı ve Eserleri*. İstanbul, 1948; Abdülhak Adıvar, Alī al-Ḳūshdjī. In: *The Encyclopaedia of Islam*. 2nd. ed. I. Ed. by Hamilton Alexander Rosskeen Gibb et al. Leiden, 1960, 393; Fazlur Rahman–David Pingree, ‘Alī Qūšǧī. In: *Encyclopaedia Iranica*. I. Ed. by Ehsan Yarshater, London, 1985, 876–877; Muammer Dizer, *Ali Kuşçu*. Ankara, 1988.

⁵⁵ Dizer, *i. m.*, 17, 26.

⁵⁶ Ld. Cristina D’Ancona, Pseudo-Theology of Aristotle, Chapter I: Structure and Composition. *Oriens* 36 (2001) 78–112. Ld. még Peter Adamson, The Theology of Aristotle. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Ed. by Edward N. Zalta. Substantive revision May 13, 2021. <https://plato.stanford.edu/entries/theology-aristotle/> (2021. október 12.).

Khān (uralk. 918–946/1512–1539) patronálását élvezte. A nyelvtan és a retorika mellett a logika és a teológia terén is elismert szerzőnek számított. Fennmaradt al-Baydāwī Korán-kommentárjához írt glosszája is. Kommentárjait és glosszáit az iszlám világ minden részén tanították a főiskolákon.⁵⁷

A Keleti Gyűjtemény Arab O. 131 jelzetű gyűjteményes kötete két értekezést tartalmaz. Az al-Isfarāyīnī által írt munka aš-Šarīf al-Ġurġānī fent említett glosszájához készített szuperglossza, amelyet al-Ġurġānī Quṭb ad-Dīn at-Taḥṭānī kommentárjához írt. Az alapmű al-Qazwīnī al-Kātibī logikai traktátusa, az *ar-Risāla aš-šamsiyya fī l-qawā'id al-manṭiqiyya*. A példányt Hidāyat ibn Muṣṭafā készítette 1238/1823-ban a tokati Asbīrẓāda madrasában (Iszpirzāde medreszeszi/Īspirzāde medresesi),⁵⁸ igazolva a szöveg népszerűségét jóval a szerző halála után is.

5. A kéziratok eredete

A 19. századi nagy adományozások korában, de gyakran később sem mindig rögzítették a kéziratok adományozóját, illetve az adott személyt – a leírás elégtelen volta miatt – nem mindig rendelték hozzá a kézirathoz. Ezért ma már sok esetben lehetetlen megállapítani, hogy kinek a révén került egy adott kódex az MTA Könyvtárába. Ezt a helyzetet jól tükrözi néhány előbb említett kézirat, mint az Arab O. 7, Arab O. 19, sőt még az Arab O. 70 is. A könyvtár időnként vásárolt is kéziratot magánszemélyektől. Így került a gyűjteménybe például az Arab O. 51 is 1969-ben.

Amint azt fentebb már említettem, az arab kéziratok jelentős részét Mosony(i) Lipót gyűjtötte isztambuli tartózkodása során. Ebbe a csoportba tartozik az Arab O. 73, Arab O. 91, Arab O. 109, Arab O. 131 és az Arab O. 151.

A korábbi tulajdonosok bejegyzéseit tükrözi az Arab O. 91, amely egy bizonyos ‘Umar al-Luṭfī (fol. 40r), illetve később Ḥusayn ibn Ibrāhīm al-Bārūdī (fol. 1r, 40r) tulajdonában volt.

Az Arab O. 122 és az igen különös Arab O. 153, amely ugyanazt a művet két másolatban tartalmazza, egykor Abdūllatīf, a magyarországi török muszlim közösség vezetője tulajdonában volt, és 1961-ben került az MTA Könyvtár állományába. Az Arab O. 122 Muḥammad ibn ‘Abd al-Bāqī Islāmbūlī (fol. 27r) és Muḥammad Sālim Šawqī an-Naqšbandī datálatlan tulajdonosi bejegyzéseit is tartalmazza. Utóbbit a bukhari emír ejtette foglyul (fol. 27r). Az Arab O. 153

⁵⁷ Életéről ld. Hāġġī Ḥalīfa, *i. m.* I. 477; az-Ziriklī, *i. m.* I. 66; Kaḥḥāla, *i. m.* I. 67; Khaled El-Rouayheb, Al-Isfarāyīnī, ‘Iṣām al-Dīn. In: *Encyclopaedia of Islam, Three*. Ed. by Kate Fleet et al. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/al-isfarayini-isam-al-din-COM_35720 (2021. január 12.).

⁵⁸ E medreszét a rendelkezésre álló források alapján nem lehet azonosítani.

egy 1260/1844-ben al-Ġamāliyyában keltezett tulajdonosi bejegyzést tartalmaz egy bizonyos al-Ḥāġġ Muḥammad Amīntól.

Az Arab O. 153 jelzetű kézirat két részének történetét jól tükrözik a lapszéli bejegyzések. Az első részben, a fol. 1r rövid, a kézirat tartalmához nem kapcsolódó, arab nyelvű bejegyzéseket tartalmaz, míg a 8r fólión kétsoros áldást olvashatunk oszmán-török nyelven.

A fol. 8v különböző rövid arab szövegeket és bölcs mondásokat tartalmaz, valamint két Ḥusayn ibn ‘Alī imámnak tulajdonított verset:⁵⁹ *ilāhun lā ilāha lanā siwāhu ra’ūf bi-l-barriyya dū imtinānī* és *fa-inna llāha tawwābun raḥīmun waliyyu qabūli tawbati kulli ġawī*. A második részben, a 11r fólión a cím alatt két rövid arab retorikai megjegyzést olvashatunk.

Az Indonéziából származó kéziratokat (Arab Qu. 4, Arab Qu. 5, Arab Qu. 6) 2010-ben, illetve 2011-ben adományozta a gyűjteménynek Korvin Gábor professzor.

Amint arra fentebb kitértem, a gyűjtemény arab kéziratai közül csak egy származik Közép-Ázsiából, mégpedig az, amelyet Ónody Bertalan adományozott a könyvtárnak. Ez az Arab O. 8, amely a híres misztikus költő és tudós, ‘Abd ar-Raḥmān ibn Aḥmad al-Ġāmī jól ismert kommentárját tartalmazza, amelynek témája Ibn al-Ḥāġġib (megh. 646/1249) *al-Kāfiya* (*Az elégséges*) című nyelvtana. A *Šarḥ Molla Ġāmī ‘alā l-Kāfiya* címen ismert kommentárt szerzője a fia, Ḍiyā’ ad-Dīn számára írta, és élete vége felé fejezte be, 897. ramadān 11-én (1492. július 6.).⁶⁰ Ez a mű a legutóbbi időkig a *madrasa*-curriculum részét alkotta. Népszerűségét jól mutatja a gyűjteményben és szerte a világon található példányainak nagy száma. Teljesebb címe: *al-Fawā’id al-wāfiya bi-ḥall muškilāt al-Kāfiya* (*Bőséges hasznok a Kāfiya című mű problémáinak megoldása révén*). Az Ónody által 1875. május 31-én az Akadémiának ajándékozott példányt Muḥammad aš-Šarīf ibn Šawmar készítette 1025/1616-ban Fayzābādban (ma Északkelet-Afganisztán), Badakhsán egyik jelentős városában. Maga al-Ġāmī is kötődött Szamarkandhoz, ahova fiatalon a város nagyhírű tudósai és iskolái vonzották Herátból, s ahol a források szerint Herátba való visszatérte előtt elsősorban a fent már említett Qāḏīzāda (Kádizáde) előadásait hallgatta, találó megjegyzéseivel hamar emlékezetessé téve magát mestere számára, akivel már az első nap vitába keveredtek. Bár al-Ġāmī épp azért érkezett Szamarkandba, hogy az ottani főiskolákon több tudományterületen is tökéletesítse tudását, egy álom hatására mégis felhagyott a tanulással, s visszatért Herátba, hogy attól

⁵⁹ A Ḥusayn imámnak tulajdonított versekkel kapcsolatban ld. George J. Kanazi, Notes on the Literary Output of Ḥusayn ibn ‘Alī. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 155 (2005) 341–364. Kanazi a verseken kívül azokat a korábbi és modern törekvéseket is felsorolja, amelyek célja a Ḥusaynnak tulajdonított prózai kijelentések és versek összegyűjtése volt.

⁶⁰ GAL I. 30413; GAL II. 207; GAL S I. 53313; GAL S II. 285; az-Ziriklī, *i. m.* IV. 67; Kaḥḥāla, *i. m.* II. 77.

kezdve főleg a misztikának szentelje életét.⁶¹ Az arab nyelvtudományban betöltött szerepének értékelése messze túlmutat a jelen cikk keretein.

6. Konklúzió

Jelen tanulmány írása során két fontos következtetésre jutottam. Az első az, hogy milyen jelentős hatása volt a könyvírásban a 10. századtól kezdve hatalmas folyammá duzzadt oktatási rendszernek, a *madrasáknak* a középkori és kora újkori iszlám világban. Az alpművek kommentárjai, szuperkommentárjai, glosszái, majd az alpművek kivonatolásai (néha az eredeti szerző által) látványosan kusza szövevényt alkotnak, ha azonban jobban megnézzük, látjuk, hogy ezek mind a tanítás szükségleteit szolgálták. A *madrasák* mellett a másik fontos intézmény az uralkodók *mağlisa* (szó szerint ’ülés, tanács’) volt, amely egyrészt tág teret nyújtott a tudományos vitáknak az uralkodó vagy egy másik főember jelenlétében, másrészt pont a *mağlis* minél vonzóbbá, magasabb szintűvé tétele érdekében hívtak meg neves tudósokat esetleg az iszlám világ egy távoli vidékéről. Ezen a téren Timur udvara kiemelkedő példával szolgál.

Ehhez kapcsolódik a másik tanulság, nevezetesen az, hogy idő és távolság nem számított az iszlám civilizációban, a szoros tudományos és kulturális kapcsolatokat nem tudta lerombolni sem az idő múlása, sem az egyre-másra széttagolódó, majd újabb egységekké formálódó „részkirályságok”, emirátusok és birodalmak sokasága. Ez persze szintén jól ismert vonása az iszlám világnak, de a könyvek és a kéziratok vizsgálata mindezt fényesen alátámasztja. A középkori iszlám világ nem csupán vallási és iszlámjogi értelemben alkotott szerves egységet, hanem a tudomány minden területén.

Jóllehet a fent bemutatott értekezések csak kis részét teszik ki a Szamarkand városához kapcsolható művek csoportjának, mégis jól tükrözik Transzoxánia, s azon belül e város pezsgő szellemi életét. Szamarkand századokon át olyan központ volt, ahonnan a tudás a főiskolák rendszerén keresztül áramlott szét, számos szakterületen gazdagítva a diákok tudását, a teológiától a matematikáig. A kéziratok egyszersmind a gyűjtemény fejlődését is jól illusztrálják.

⁶¹ Al-Wā‘iz al-Kāšifī, *i. m.*, 107–109.

FÜGGELÉK

*A cikkben említett arab kéziratok tartalma*⁶²

Arab O. 7

1. Sadīd ad-Dīn al-Kāšgarī (megh. 705/1305), *Munyat al-muṣallī wa-ḡunyat al-mubtadī*.
2. Naṣr ibn Muḥammad Abū l-Layṭ as-Samarqandī (megh. 373/983), *Muqaddima fī ṣ-ṣalāt*.
3. [Anonim szerző], *Kitāb Šurūṭ aṣ-ṣalāt*.

Arab O. 8

‘Abd ar-Raḥmān ibn Aḥmad al-Ġāmī (megh. 898/1492), *al-Fawā'id ad-diyā'iyya*.

Arab O. 19

1. Pszeudo-Arisztotelész, *Uṭūlūḡiyā*
2. Abū l-Qāsim ‘Alā’ ad-Dīn ‘Alī ibn Muḥammad al-Qūšġī (megh. 879/1474), *Risāla-yi fārsī-yi ḥisāb*.
3. Muḥammad Mu'min ibn Ġalāl ad-Dīn Muḥammad al-Kāšānī, [*Risāla fī 'ilm al-ḥisāb*].
4. Bahā' ad-Dīn Muḥammad ibn Ḥusayn al-‘Āmilī (megh. 1031/1622), *Ḥulāṣat al-ḥisāb*.

Arab O. 39

1. ‘Uṭmān ibn ‘Umar Ibn al-Ḥāġib (megh. 646/1249), *Muḥtaṣar al-Muntahā fī l-uṣūl*.
2. ‘Aḏud ad-Dīn ‘Abd ar-Raḥmān ibn Aḥmad al-Īġī (megh. 756/1355), *Šarḥ Muḥtaṣar al-Muntahā fī l-uṣūl*.
3. ‘Alī ibn Muḥammad as-Sayyid aš-Šarīf al-Ġurġānī (megh. 816/1413), *Hāšiya ‘alā Šarḥ Muḥtaṣar al-Muntahā fī l-uṣūl*.
4. Muḥammad ibn Ḥumayd al-Kafawī (megh. 1174/1760), *Hāšiya ‘alā Hāšiya ‘alā Šarḥ Muḥtaṣar al-Muntahā fī l-uṣūl*.
5. Aḥmad ibn Mūsā al-Ḥayālī (megh. 886/1481), *Hāšiya ‘alā Hāšiya ‘alā Šarḥ Muḥtaṣar al-Muntahā fī l-uṣūl*.

Arab O. 44

Mas‘ūd ibn ‘Umar at-Taftāzānī (megh. 793/1390), *Šarḥ al-‘Aqā'id an-nasafiyya*.

⁶² Részletes leírásukat ld. Dévényi et al., *i. m.*, passim.

Arab O. 51

Szúfi rituális kézikönyv, amely több, gyakran ismeretlen szerzőtől származó szöveget tartalmaz elsősorban arab, ritkábban oszmán-török nyelven.

Arab O. 70

Mūsā ibn Muḥammad al-Qāḏizāda (Burszali Kádizāde Rumi/Bursali Kadizade Rumi) (megh. 815/1412), *Šarḥ Aškāl at-ta'sīs fī 'ilm al-handasa*.

Arab O. 71

Qara Dāwud ibn Kamāl al-Qūḡawī (megh. 948/1541), *Ḥāšiya 'alā l-Kūčak*.

Arab O. 73

1. 'Imād ad-Dīn Yaḥyā ibn Aḥmad al-Kāšī (9/15. század), *Ḥāšiya 'alā Šarḥ Risāla fī ādāb al-baḥt*.
2. Mas'ūd ibn Ḥusayn aš-Širwānī ar-Rūmī (megh. 905/1499), *al-Mas'ūdī*.
3. Muḥammad ibn Idrīs an-Naḡḡuwānī (megh. 950/1543 k.), *Ḥāšiyat an-Naḡḡuwānī 'alā Šarḥ Risāla fī ādāb al-baḥt*.

Arab O. 91

1. [Anonim szerző], *Ḥāšiya 'alā Šarḥ aš-Šamsiyya*.
2. Šams ad-Dīn Muḥammad ibn Ašraf al-Ḥusaynī as-Samarqandī (megh. 722/1322), *Risāla fī ādāb al-baḥt*.
3. Ḥusām ad-Dīn al-Ḥasan al-Kātī (megh. 760/1359), *Šarḥ Īsāḡūḡī*.

Arab O. 100

Mas'ūd ibn 'Umar at-Taftāzānī (megh. 793/1390), *aš-Šarḥ al-muḥtašar*.

Arab O. 109

1. Muḥammad ibn Pīr 'Alī al-Birkawī (megh. 981/1573), *Im'ān al-anzār fī šarḥ al-Maqšūd*.
2. Abū l-Baqā' ibn 'Abd al-Bāqī al-Ḥusaynī al-Ḥanafī (megh. 1050/1640 k.), *Ḥāšiya 'alā Šarḥ ar-Risāla al-waḍ'iyya al-'aḏudiyya*.
3. Abū l-Qāsim ibn Abī Bakr al-Layfī as-Samarqandī (9/15. század), *Šarḥ ar-Risāla al-waḍ'iyya al-'aḏudiyya*.
4. Aḥmad ibn Muḥammad al-Qāzābādī (megh. 1163/1749), *Šarḥ Risāla fī l-ādāb*
5. [Anonim szerző], *[Risāla fī l-ḥaqīqa wa-l-maḡāz wa-l-kināya]*.
6. [Anonim szerző], *[Risāla fī l-ḥaqīqa wa-l-maḡāz wa-l-kināya]*.
7. Sulaymān ibn Aḥmad (12/18. század), *Šarḥ al-'Awāmil al-ḡadīda*.

Arab O. 122

1. Ibrāhīm ibn Muḥammad ibn ‘Alī an-Nāqid (12/18. század), *al-Mufarriḥāt ‘alā tafriḥ ad-dāt*.
2. al-Muṣṭafā ibn Šālīḥ aš-Šawmawī, *Šarḥ Izhār al-asrār fī n-naḥw*.
3. Muḥammad ibn Maḥmūd ibn Aḥmad Dabbāğzāda (megh. 1114/1702), *at-Tartīb al-ğamīl fī šarḥ at-Tarkīb al-ğalīl*.

Arab O. 127

Nūr ad-Dīn Ḥamza ibn Durğūd (aktív 962/1555 körül), *al-Masālik fī l-ma‘ānī wa-l-bayān*.

Arab O. 128

1. Muḥammad ibn As‘ad ad-Dawwānī (megh. 918/1512), *Šarḥ Tahdīb al-mantiq wa-l-kalām*.
2. ‘Alī ibn Muḥammad aš-Šarīf al-Ğurğānī (megh. 816/1413), *al-Kūčak*.

Arab O. 131

1. ‘Išām ad-Dīn Ibrāhīm ibn Muḥammad ibn ‘Arabšāh al-Isfarāyīnī (megh. 944/1537), *Ḥāšiya ‘alā l-Kūčak*.
2. ‘Alī ibn Muḥammad aš-Šarīf al-Ğurğānī (megh. 816/1413), *al-Kūčak*.

Arab O. 151

Abū l-Qāsim ibn Abī Bakr al-Layṭ as-Samarqandī (9/15. század), *Ḥāšiyat as-Samarqandī ‘alā Ḥāšiyat al-Matāli‘ li-l-Ğurğānī*.

Arab O. 153

1. Abū l-Qāsim ibn Abī Bakr al-Layṭ as-Samarqandī (9/15. század), *Farā‘id ‘awā‘id li-taḥqīq ma‘ānī l-isti‘āra*.
2. Abū l-Qāsim ibn Abī Bakr al-Layṭ as-Samarqandī (9/15. század), *Farā‘id ‘awā‘id li-taḥqīq ma‘ānī l-isti‘āra*.

Arab Qu. 4

1. Naşr ibn Muḥammad Abū l-Layṭ as-Samarqandī (megh. 373/983), *Masā‘il Abī l-Layṭ fī l-īmān*.
2. [Anonim szerző], *al-Furūd al-wāğiba*.
3. [Anonim szerző], *Risāla fī š-šahādatayni*.
4. Muḥammad ibn Yūsuf as-Sanūsī (megh. 895/1490), *‘Aqīdat ahl at-tawḥīd aš-şuğrā*.

Arab Qu. 5

1. Naşr ibn Muḥammad Abū l-Layṭ as-Samarqandī (megh. 373/983), *Masā'il Abī l-Layṭ fī l-īmān*.
2. [Anonim szerző], *al-Furūḍ al-wāğiba*.
3. [Anonim szerző], *Risāla fī š-šahādatayni*.
4. Muḥammad ibn Yūsuf as-Sanūsī (megh. 895/1490), *'Aqīdat ahl at-tawḥīd aş-şuğrā*.

Arab Qu. 6

1. [Anonim szerző], *Bahğat al-'ulūm fī š-şarḥ fī Bayān al-uşūl*.
2. Šihāb ad-Dīn Aḥmad ibn Ḥamza ar-Ramlī (megh. 957/1550), *Šarḥ as-Sittīn mas'ala li-z-Zāhid*.
3. [Anonim szerző], *al-Miftāḥ fī l-'aqā'id*.
4. [Anonim szerző], *Risāla fī š-šahādatayn*.
5. [Anonim szerző], *Šarḥ Umm al-barāhīn*.
6. [Anonim szerző], *Šarḥ Umm al-barāhīn*.

“Seek knowledge” even in Central Asia: Islamic schools, scholars, and books in Central Asia

Kinga DÉVÉNYI

The article explores the legacy of seven scholars associated with the town of Samarqand between the 10th and early 16th centuries through their oeuvre as represented by the Arabic manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. Although the selection is arbitrary, the analysis clearly shows the spread of knowledge in a wide variety of subjects ranging from theology to mathematics throughout several centuries in the *madrassa* system. This happened in often faraway parts of the Islamic world thanks to the commentaries, supercommentaries, and glosses that immortalized the authors of these texts.

